

AZ ÉN FALUM – AZ ÉN VÁROSOM

Jászberény¹

Hortiné dr. Bathó Edit múzeumigazgatóval beszélget Béla Pál

A XIII. században hazánkba települt, iráni eredetű jászok lakta tizenennyolc település alkotja a Jászságot, melynek földrajzi és közigazgatási központja Jászberény városa. „A Zagyva két partján, a Tápó és Tarna vizektől körülövezve, igen szép rónaságon, Pesttől, Vácztól, Egertől 7 mérföldnyi távolságra található”, – írta róla másfél száz esztendeje Fényes Elek. „Berényre minden környező település felnézett, Berénybe menni szinte annyit jelentett, mint az ország valamely részéről felmenni Budára, Pestre” – mondotta nemrég egy kiállítás megnyitón Flórián Mária néprajzkutató. Műsorunkban a Jászság fővárosát keressük fel, ahol a múltat idéző műemlékek mellett dr. Hortiné Bathó Edit néprajzkutató, múzeumigazgató vezetésével megismerkedünk a város mai szellemi és gazdasági életével, a „jász öntudat” továbbélésének formáival és városfejlesztő energiává alakítható értelmével. (Szerk.)

Béla Pál: Sok-sok -berény végződésű települést ismerünk Magyarországon; például Borsosberény, Jászberény, Iharosberény... Mit is jelent berény szó?

Hortiné dr. Bathó Edit: Maga a berény szó török származású, valószínűleg egy olyan népcsoportra utal, amely a honfoglaló magyarokkal, vagy a besenyőkkel érkezett a Kárpát-medencébe.

Béla Pál: Itt a hangsúly a jászon van.

H. dr. Bathó Edit: Városunk nevének első említése 1357-ből ismeretes, amikor *Berény* néven szerepel. Ettől kezdve mintegy ötven névalakban fordul elő a különböző oklevelekben, például Berén, Baren, Jászbrin és lehetne tovább sorolni, de a kialakult és ma is használatos névalak a Jászberény. A Zagyva belső ága, egyik régi folyása szeli ketté a várost, ez a török hódoltság idején vallásilag is meg osztotta, mikor a közismerten katolikus jászok közül jó néhányan református hitre tértek. A Zagyva egyik oldalán, a „jász városban” laktak a katolikus jászok, a másik oldalon pedig, a „magyar városban” a református magyarok. De hát ez már a múlt, a Zagyva ma nem szétválasztja a várost, hanem összetartja.

Béla Pál: Ki nem hagyható kérdés, hogy Ön jász? Úgy tudom, hogy igen, és erre nagyon büszke.

H. dr. Bathó Edit: Igen, jász vagyok, minden őszám az, egyébként maga a Bató név is jász eredetű. Ma már kevesen tudják, hogy a jászok a XV. századig saját jász nyelvükön, beszéltek, hiszen a tatárok elől menekülve a kunokkal együtt, 1239-ben érkeztek a Kaukázusból Moldván keresztül Magyarországra. A jászok és a kunok egymás közelségében, de mégsem együtt telepedtek le. A XV. századra római katolikus keresztényé válnak, elhagyják keleti jász viseletüket, elhagyják a jász nyelvet, és átternek a magyar nyelv használatára.

Béla Pál: De legalább egy igazi jász mondatot, tudna-e idézni?

H. dr. Bathó Edit: Az egyetlen jász nyelvemlék, amelyről tudomásunk van, 1422-ből származik. Ebben található egy köszönési forma, amely így szól: „*daban horz*”, vagyis ‘jó napot’. A ‘viszontlátásra’, jászul így hangzik: „*fandagrast*”. De igazából nem tudunk többet róla, és azt hiszem, a jövő feladata lesz, hogy a jász nyelvről többet kiderítsünk.

¹ Elhangzott a Kossuth Rádióban 2002. november 22-én. (Szerk.)

Béla Pál: Annyi bizonyos, hogy egy kalandregény témája lehetne, és csodálkozom is rajta, hogy szépúrók miért nem foglalkoztak a jászok történetével, ami olyan mozgalmas, időnként olyan rejtélyes.

H. dr. Bathó Edit: Tudvalevő, hogy a jászok a kunokkal együtt kiváltságokat kaptak, ami saját fejlődést tett lehetővé. A jászok soha ne voltak a szó szoros értelmében jobbágyok, saját közigazgatási rendszerük volt, saját kapitányaik, bíráik döntöttek ügyes-bajos dolgaikban. Nem kellett vámot, harmincadot fizetniük. El lehet képzelni, hogy ez teljesen más fejlődést eredményezett, a Jászság egyfajta zárt egység volt, nagyon nehezen engedtek maguk közé idegen embereket.

A török hódoltság után Jászság és a két Kunság, mint új szerzeményű terület a bécsi udvarhoz került, ahol nem tudtak vele mit kezdeni. Az akkori uralkodó, I. Lipót pénzhez akar jutni, hiszen a királyi kincstár üres, ezért 1702-ben eladja a Német Lovagrendnek a Jász-kunságot 500 ezer rhenesi, vagyis rajnai aranyforintért. Ez azt jelentette volna, hogy a jászok – kiváltságosaikat elveszítve – jobbágyokká válnak. Ők ez ellen minden módon küzdöttek, és mindent elkövettek, hogy kiváltságaikat és szabadságukat újból visszanyerjék. Elérték, hogy ha összegyűjtik a vételárat, akkor visszaválthatják magukat. Az összegyűjtendő összeghez vagyonos polgárookra volt szükség, jász-őseink ekkor kivételt tesznek és beengedik a Jászságba a betelepülni kívánókat. Olyanok jöttek a felvidéki területekről, akik vagyonnal rendelkeztek, és pénzüikkel részt vettek a visszaváltásban, a *Redemptio*ban, ami 1745. május 6-án vált érvényessé, amikor Mária Terézia aláírta az erről szóló diplomát. A betelepülők eredendően nem voltak jászok, de mert pénzzel részt vettek a megváltásban, később a legjászsabb jászokká váltak.

Béla Pál: Óriási erőfeszítéseket követelt ez, kicsit bele is rokkant a Jászság. Olyan nagy pénz volt ez az 500 ezer rajnai forint, ami talán Magyarország éves költségvetésével lehetett egyenértékű.

H. dr. Bathó Edit: Több évig gyűjtötték, nagyon nehezen jött össze. Óriási kölcsönöket vettek föl, amit később nyilván vissza kellett fizetniük. A *Redemptio* példátlan történelmi esemény volt, egész Európában nem ismerünk rá példát, hogy egy nép nem harc, hanem pénz útján szerezte volna vissza a szabadságát.

Béla Pál: Nagyon szeretik a városukat a helybeliek, természetesen van városvédő egyesület is.

H. dr. Bathó Edit: Ebben az évben ünnepeljük a Városvédő és Szépitő Egyesület fennállásának 15. évfordulóját. Elnökük hosszú idő óta Bolla János.

Bolla János: Nagyon örülünk annak, hogy Jászberény városmagja ilyen jó állapotban megmaradt. Ennek oka valószínűleg az, hogy abban az időszakban, mikor divat volt a városrombolás és új lakótelepek építése, városunk Szolnokhoz képest háttérben volt, nem kapott „fejlesztési” forrásokat, így megmaradhatott ez a régi városrész. Most már többen felismerték ennek az értékét, segítenek bennünket, és megértik, hogy miért is vigyázunk rá ennyire. Úgy alakult ki a város főtere, hogy ez nemcsak egy jászági kisváros volt, hanem a Jász-Kun Hármaskerület székhelye. Olyan közigazgatási épületek és középületek létesültek itt, amik ennek a rangnak és ennek a feladatnak megfeleltek.

Hogy mit végeztünk? Legalább száz köztéri padot helyeztünk ki, elsősorban a történelmi épületek környezetében. Valljuk, hogy legjobban a környezettel lehet nevelni.

Béla Pál: A tisztaság is alapvető jellegzetessége Jászberénynek. Mintaszerű, ahogy a folyócska partját rendben tartják.

Bolla János: Mi ezzel sem vagyunk elégedettek. Nem is lehetünk, hiszen ahhoz az ideális állapothoz képest, amit elképzelünk, még nagyon messze járunk. Meg kell említenem, milyen szerepet játszott Egyesületünk a Fő tér kialakításában. 1995-ben avattuk a Korsós-lány kútját, ami egy hajdani, hasonló kutat pótol. Az eredeti ugyan nem itt állt, hanem a Polgári Leányiskola előtt, de azt hiszem itt is méltó helyet kapott ez a szép, klasszicizáló szobor. A szabadságharc tavaszi hadjáratának 150. évfordulóján egy bronz domborművet avattunk: Kossuth Lajost ábrázolja öt tábornoka körében, akik a tápióbszkei csata előkészítésében vettek részt.

Béla Pál: A bicskei civil egyesület felépítette a hajdani helyén azt a hidat, ahol a csata volt, és ott korhű jelmezekben és fegyverekkel minden esztendőben megvívják a tápióbszkei csatát.

Bolla János: Magam is részt vettem ebben a „hídj csatában” néhányszor a Jász Lovas Bandérium tagjaként. Kezdetről fogva részt veszünk a Tavaszai Hadjárat nevű Emléktúrában, ami először Jászberényből indult, most pedig már a hatvani csatával kezdődik és Vácon fejeződik be. Az első „ütközetet” 1993-ban, Jászberényben vívtuk, azóta annyira népszerű lett, hogy minden esztendőben tovább bővül, egyre többen vesznek benne részt és egyre látványosabb.

Béla Pál: Történelemlétkönyvekből ismerős a kifejezés: Jászberényi huszárok.

Bolla János: A Jászságnak mindig volt huszár bandériuma. A millennium évében kilencvenfős huszár bandérium vezette Jász-Nagykun-Szolnok megye felvonulását. De már az 1700-as évek elejétől huszár bandériumokat toboroztak a Jászságban és a Jászkunságban. A Nádor Huszárezred hagyományait ápolja a Jászberényi Lovas Bandérium, és – ahol csak igény van rá – az Egyesület minden városi rendezvényen lovas felvonulással vesz részt; többek között a Csángó Fesztiválokon, a Város napján, és március 15-e sem mulhat el huszárok nélkül. Számos országos rendezvényen veszünk részt, ha meghívást kapunk.

H. dr. Bathó Edit: Arra szeretnék ösztönözni mindenkit, jöjjön el Jászberénybe, nézze meg városunkat, és ne mulassza el, hogy betérjen a Jász Múzeumba. Több nagyon szép kiállításunk van, mindjárt az állandó kiállításunkat ajánlom mindenki figyelmébe, amely az *Élet a jászok földjén* nevet viseli. Ha valaki végigsétál rajta, megismerkedhet a jászok életével, múltjával, jelenével. Állandó kiállításunk nagyon szép része a Lehel-kürt szentély, amelyben a legendás kürt látható méltó elhelyezésben.

Béla Pál: Hogy kerül a képbe Lehel vezér? Igazán nem mondható jásznak.

H. dr. Bathó Edit: Ez a legnehezebb kérdés! Lehel vezérnek valóban nem volt semmi kimutatható kapcsolata a jászokkal, hiszen a X. században élt, s a kalandozó magyarok egyik jeles vezére volt. Neve mégis összekapcsolódik a jászokéval, mert a jászok kürtjét, ezt a féltve őrzött ereklyét, amit Lehel kürtjének neveznek, a Jász Múzeum őrzi. Nem tudjuk pontosan, hogy a jászkürt mikor, mi módon, hogyan, s ki által került Jászberénybe, vagy a Jászságba. Azt tudjuk, hogy nagyon régóta itt van, és mielőtt a múzeumba került volna, több helyen is tartották. Így például hosszú időn keresztül a római katolikus Főtemplomban őrizték, utána a Városházán is. A lényeg felőle az, hogy minden korban a jászkapitányok méltóság- és hatalmi jelvénye volt, és amikor egy jászkapitány valami ünnepi alkalommal felvonult a bandérium élén, akkor joga volt a kürtöt, a vállára akasztva, egy szíjon magával vinni, vagy esetleg az övére függesztve. Hosszú időn keresztül tartotta magát az a hiedelem, hogy a jászberényi kürtöt senki emberfia nem tudja megszólaltatni, csak Lehel vezér tudta volt. A Lehel kürt hangjának első rádiófelvételére 1953-ban került sor, amikor a Falurádió akkori fiatal riporternője, Gyalog Rozália eljött Jászberénybe egy dévaványai pásztor emberrel, Kádár Feri bácsival. És ekkor került sor az első hangrögzítésre, amely ...

Béla Pál: Nem volt az olyan egyszerű!

H. dr. Bathó Edit: Való igaz! Ugyanis a kürtön szabad szemmel nem látható, de nagyon sok hajszálrepedés volt, és igen szokatlan hangot adott. Feri bácsi fogta magát és méhviasszal, meg kályha-samottal szépen betömökölte a paláston lévő faragványok között. Majd megszólaltatta, és gyönyörű a felvételek születtek, mai napig őrzik a Magyar Rádió hangarchívumában. Meg is jelent CD-n, egyrészt a Jászok Egyesülete kiadásában, másrészt Kádár Feri bácsi unokája jelentetett meg a közismert népművészről egy CD lemezt, ezen is szerepel ez a hangfelvétel.

Béla Pál: Szerencsére a hagyományokat városuk nem csak felkutatja, hanem tovább élte a hangban, mozdulatokban, táncban, zenében.

H. dr. Bathó Edit: Mindenképpen. Ha Jászberény nevét meghallja valaki, sok minden eszébe juthat, sok mindenre gondolhat. Biztos vagyok benne, hogy a gondolatok sorában ott szerepel a néptánc, hiszen a jászberényi Jászság Népi Együttes országos, meg merem kockáztatni, nemzetközi hírű együttes. 1971-ben alapította Papp Imre, mostani vezetője pedig Szűcs Gábor, kiváló koreográfus.

Szűcs Gábor: A jászsági népi együttes életében annak idején meghatározó volt Tímár Sándor, aki sokáig az Állami Népi Együttes vezetője volt. Minden nyelvterületnek, néprajzi tájegységnek van saját hagyománya, így természetesen a Jászságnak is. Kevés adat áll rendelkezésünkre, csak az 1950-es, 1960-as években készültek filmek dr. Martin György, Pesovár Ernő,

Vásárhelyi László jóvoltából, ezek alapján próbáljuk rekonstruálni és újratanulni a Jászság táncéletét, táncagyományát. Emellett természetesen népzenei, vokális felvételeket alapján is dolgozunk.

H. dr. Bathó Edit: Hadd egészítsem ki amit a Gábor mondott, mert szerényen eihallgatta, hogy a jászsági táncok annyira bekerültek a köztudatba, hogy Gábort, feleségével Urbán Máriával, továbbá Kocsány Lászlót, Kuli Orsolyát, az ország más vidékeire is hívják jászsági táncokat tanítani.

Szűcs Gábor: Jellemző a Jászságra a bottal járt kanasztánc, a seprűtánc, valamint a lassú csárdás, a friss csárdás – amü ugye a páros táncokat jellemzi –, továbbá a verbunknak is vannak emlékei. Mi ezeket próbáljuk földolgozni, kutatunk is utána, hogy minél többet megtudjunk a Jászság táncéletéről, táncos szokásairól.

Béla Pál: Szinte minden gyermeket bevonnak az első körben, hogy kiderüljön: ki alkalmas arra, hogy felnőtt korban táncos legyen.

Szűcs Gábor: Elengedhetetlenül fontos az utánpótlás nevelése. Jelen pillanatban is csaknem négyszáz gyermek táncol felmenő rendszerben: 6 éves kortól gyerekcsoportokban, aztán ifjúsági-, majd a felnőtt együttesben. Létre is hoztuk a Viganó Alapfokú Művészeti Iskolát, mert az a tapasztalatunk, hogy van érdeklődés Jászberényben és a Jászság más településein is – hála az égnek – a magyar néptánc iránt. Azért, hogy egykoron a Jászság Táncgyűttes tagjai legyenek ezek a gyerekek, természetesen nagyon sokat kell tenni.

Béla Pál: Például a palóc karácsonyt is alaposan tanulmányozták a gyerekek.

Szűcs Gábor: Az iskola pedagógiai programjában is szerepel, hogy minden évben más táncdiálektus hagyományait ismertetjük meg a gyermekeket. Nemcsak magát a táncot, hanem az ismeretanyagot is. Így többek között tanulnak a jeles napi szokásokról, mint például a karácsony, aminek lehet palóc, jászsági, erdélyi, vagy más területe. Fel is dolgozzuk karácsonyi ünnepekkor ezeket. Megismerkednek a csángó táncokkal is, hiszen a Jászság Népi Együttes, a Déri Művelődési Központtal közösen indította el 1991-ben a jászberényi Csángó Fesztivált, ami ma már az Európai Kisebbségek Folklór Fesztiválja.

H. dr. Bathó Edit: Az állandó kiállítás mellett készült egy nagyon érdekes időszaki kiállításunk a jászok viseletéről. Kevesek által ismert ez a téma, korábban sokan hajlamosak voltak azt állítani, hogy a jászoknak nem is volt viseletük, ami persze nem valós, hiszen minden népnek volt. Több éven át tartó kutatás eredményeként mutattuk be a jászok viseletét, aminek az az érdekessége, hogy vázlatában visszamegy egészen a XIII. századig, magyarországi megtelepedésükig. Láthatnak tehát a vendégek egy XIII. századi keleti női ruhát is, amiben jász ösenik Magyarországra érkezhettek. Selmeczi László régész mintegy tíz éven át tárta föl a török időben elpusztult Négyyszálás falut és temetőjét, s az előkerült leletek jó része ruházat. A leletekből rekonstruálhattuk, milyen volt keleti jász viselet. Áll ez a bő bugyogóból, az álló nyakú kitévős ingből. Az ing nyakára különböző vereteket varrtak. A felső ruházat elől nyitott, láb-szár közepig érő kaftán, ami nagyon szép brokátból készült. Moldvából hozattuk az anyagot, elől egy pár úgynevezett hólyagos korong kapcsolja össze a ruhát. Ilyen „hólyagos korongok” szép számmal kerültek elő az ásátások során. Egyik részük az összekapcsolást szolgálja, a másrésztük csak díszítés céljából került a ruhára. A fő részek közül láthatjuk a pártát, melyre díszes vereteket varrtak, és a leletek alapján rekonstruálhattuk a korabeli, szőlőfürt végű fülbevalót is. Az egykori jász női ruhához még annyit, hogy megtaláljuk rajta az övet, az övön az erszényt, amellet pedig a csontból készült tütartót, ami nagyon fontos volt, minden nő magával vitte a sírba. Ezt követően a kiállítás a XVIII-XIX. századra helyezi a hangsúlyt, vagyis a jász viselet virágkorára. Az anyag külön érdekessége, hogy egymás mellett láthatunk, mondjuk a XIX. század derekáról származó ábrázolást, mellette pedig a bábun valóságban megjelenik maga a viselet.

Béla Pál: Akik ragaszkodnak a megszokott múzeumi sémákhoz, meglepődhetnek, amikor az épület eme sarkához érkeznek.

H. dr. Bathó Edit: A Jász Múzeum állandó kiállítása egy kis természettudományos résszel kezdődik, amü igen látványos. Itt mindjárt láthatunk két dobozt, amiben szebbnél szebb lepkék vannak. A laikus néző számára ezek „csak” gyönyörű rovarok, de a kutatónak nem mindig a színes lepke a legértékesebb. Tudja ezt jól kedves kollegám, Buschmann Ferenc, aki régóta foglalkozik természettudományos kutatásokkal.

Buschmann Ferenc: Ezt az apró kis molylepkét három évvel ezelőtt fedeztem fel, legközelebbi lelőhelye Kis-Ázsiában, valamint Oroszországban van. Nagyon hasonlít a fóti boglárkalepkére, ami csak a fóti Somlyóhegyről ismert, ez a másik pedig a gyöngyösi Sárhegyről, ezért lett a neve sárhegyi sarlósmoly.

Béla Pál: De hát a fóti boglárkáról kiderült, hogy máshol is előfordul Magyarországon.

Buschmann Ferenc: Erről is kiderülhet, hogy másutt is előfordul, de pillanatnyi ismereteink szerint csak a gyöngyösi Sárhegyen él.

Béla Pál: A odakint láttam páncélos rovarokat is.

Buschmann Ferenc: Szarvasbogár, orrszavú bogár, hőscincér... Ezek mind előfordulnak a Jászság területén, valamennyit itt gyűjtöttem.

Béla Pál: Nem véletlenül került ide a teknősbéka sem, meg ez a másik, furcsa alakú béka.

Buschmann Ferenc: A mocsári teknős a Hajtában nagyon is gyakori, szigorúan védett állat, és természetesen a házaink, kertjeink környékén gyakran látható varangyos béka is ki van állítva. Hadd szokja a látogató: nem olyan félelmetes ez az állat, mint aminek kikiabálják.

Béla Pál: A mocsári kosbor is jellegzetes növény a Jászságban, meg jó néhány orchidea faj is.

Buschmann Ferenc: Még három-négy másik orchidea faj is él itt a tözezes talajon. Annyanban különböznek ezek a magyarországi orchidea fajok a trópusiaktól, hogy nem fán, hanem talajon élnek. Mellette látható a sziki ősziróza, ami speciális endemikus magyar növény: a Jászságon, a Hortobágyon, meg néhány más szikes talajú területen kívül ez a törzsfaj csak a Kaszpi-tenger környékén fordul elő. A Magyarországra valamikor bevándorolt növények itt teljesen elkülönülve, önálló alfajjá alakultak át.

Béla Pál: Bár közeleg a tél, érdemes megnézni a Hajtai részt.

Buschmann Ferenc: Ez az úgynevezett „Hajta ötven” túra, ami indul az állatkerttől, és egy újonnan átalakított kis vashídon átvezet a Zagyva-menti természetvédelmi területre. Azon túl, a ligetes részeken el lehet jutni a homok-hátakon át a Hajtába, érintve két természeti területet a Jászság legszebb részén, ami megmaradhatott az egykori vízi életből.

H. dr. Bathó Edit: Annak, aki többet szeretne megtudni a Jászság élővilágáról, jó szívvel ajánlom a Feri által írt könyveket, az egyik éppen a Jászberény környéki lepkékről jelent meg, a másik nagy sikerű könyve pedig a Hajta-mocsár élővilágát mutatja be.

H. dr. Bathó Edit: Városunk kulturális életének egyik meghatározó pontja a Déryné Művelődési Központ a Fő téren.

Béla Pál: Gyanítom, hogy a név nem véletlen.

H. dr. Bathó Edit: Természetesen nem, hiszen a magyar színházi élet nagy alakja Jászberényben született, 1793. december 24-én. A nevét viselő Művelődési Központ igazgatója nagyon régóta Sas István, aki civilben is népművelő.

Béla Pál: Fel lehetne sorolni azokat a művész embereket, akik Jászberényhez köthetők?

Sas István: Ők azok, akiket a jászberényiek soha nem felejtenek el. Városunk szülötte Székely Mihály, világhírű operaénekes, de sorolhatom a festőművészeket is, akik a városhoz kötődtek. Talán Gecse Árpád az egyik legismertebb, de Benke László, Makai József, Sáros András, Verics István, festőművészek is meghatározói voltak a város kulturális életének. Ezek képzőművészek az 1950-es, 1960-as években – másokkal együtt – szervezték a színjátszó köröket, részesei voltak a dalárdáknak. Ez az a szellemiség beivódott az itt élő emberek életének mindennapjaiba. Jászberényben ma csaknem ötven olyan civil szervezet működik, ami a kultúrához kötődik, és ezekben, a már említett néptáncon kívül a színjátszás, a kórusmozgalom, a tánc- és a zenei élet, a tárgyalgató művészetek szinte mindegyik ágában tevékenyen dolgoznak a jászberényiek.

1995-ben rendeztük meg a jászok világtalálkozóját. Ide hívtuk az országban és a világ minden tájára szétszóródott jászokat, az innen elszármazottakat. Nem is gondoltuk, hogy hívó szavunkra olyan sokan eljönnek. A két hétig tartó rendezvényre körülbelül hatvan ezer ember volt kíváncsi. Azóta Jászberényi Nyár névvel minden nyáron, augusztus első két hetében nagyszabású kulturális-, tudományos- és sport témájú találkozót szervezünk, ami belekerült az országos köztudatba, és nemzetközileg is számon tartják. A jászberényi intézmények és családok ekkorra hívják ide a külföldi vendégeiket, az ország különböző helyein élő rokonokat. Megpezsduol ilyenkor a város, s mi igyekszünk megmutatni azt a rengeteg értéket, ami Jászberényben található.

Ajka¹

Tilhof Endre helytörténezzsel beszélget Takács András

Ez a köves, homokos mezőgazdasági termelésre alig alkalmas határú bakonyi település a bányászat és az ipar révén lett 1959-ben várossá, lakossága a XX. század során csaknem tízenötszörösére növekedett. Üveggyára 1878-tól működik, szénbányászata a XIX. század második felében kezdett kialakulni, timföld- és alumíniumgyártása az 1900-as évek derekától számítható. De nemcsak füstöt és port találunk itt, hanem virágzó sportéletet, látkető kultúrát és értékes, helyi védettségű természetvédelmi területeket is. A sokrétű és sokszínű Ajka lakosságának túlnyomó része első generációs városlakó, ami jelentős mértékben felértékelte Tilhof Endre helytörténész munkáját. (Szerk.)

Takács András: Valóban egy város Ajka?

Tilhof Endre: Ajka jelenleg mindenképpen egyetlen szerény kisváros, tele zöld területekkel, de ha a múltját vesszük szemügyre, akkor azt mondhatjuk, hogy 1959-ig egyetlen község volt; 1959-től 1977-ig már négy, 1977-től 1981-ig hat, 1984-től pedig nyolc községből állt össze ez a település.

Takács András: Melyik ez a nyolc falu?

Tilhof Endre: Ajka az anyaközség, 1950-ben hozzácsatolták Bódé kisközséget, 1959-ben Tósokberéndet – 1950 előtt Tósok és Berénd volt –, 1977-ben Bakonygyepeszt és Ajkarendeket, 1984-ben pedig Padragkút nagyközséget, amely eredetileg Padragból és Csekútból állt. Így nyolc lábón áll ez a kisváros.

Takács András: Ajkának akkor közös történelme van?

Tilhof Endre: Közös történelemről nem lehet beszélni, mert annak ellenére, hogy ezek egymáshoz közel fekvő községek a Bakony lankáin, a Kisalföld szélén, mégis mindegyiknek más és más a múltja. Ajkarendek és Berénd sváb falu, mindkettőt németekkel telepítették be Ausztriából, Sziléziából. Egykor sváb község volt Csekút is, de ez csak akkor derült ki, amikor elkezdték kutatni a múltját, ugyanis évtizedek óta már egyetlen németül beszélő ember sem található a faluban, teljesen „megmagyarosodtak”. Aztán mellette Padrag, amivel később összevonták: szinmagyar község. Csekút evangélikus és katolikus, a vele már teljesen összeépült Padrag, református és katolikus. Ajkarendek egyértelműen sváb és katolikus népességű, de csak amióta újratelepült, addig protestáns volt. Ugyanis mind a nyolc községet elpusztította a török. Bakonygyepes nagyon sokáig pusztá maradt, Tósokot – az én szülőfalumat – 1717-ben telepítette újra a tihanyi apátság, mint földesúr, református és katolikus magyarokkal. A mellette lévő – vele teljesen összeépült – Berénd, amely a zirci apátság birtoka volt, Sziléziából, Ausztriából települt újra, ebből aztán később sok konfliktus támadt a két község között. Ajkáról, az anyaközségről talán annyit, hogy mielőtt a török elpusztította volna, két községből állt: Alsó- és Felső-Ajkából. A török után Alsó-Ajka már nem települt újra. Felső-Ajkából pedig csak egy földrajzi név maradt: *Felajka-dűlő*.

Takács András: Honnan származik Ajka neve?

Tilhof Endre: Legenda szól egy óriásról, aki errefelé bandukolva megbotlott a Bakony hegy-ségben. Elvágódott, és ahova beütötte az ajkát, ott lett Ajka. A puttonya meg elgurult, az ott a Somló-hegy. A valódi történet az, hogy amikor István király leendő feleségét Magyarországra hozta, akkor nemcsak papok, hanem lovagok is kísérték. Ezek között volt egy Heikó nevű ember. Aztán amikor István meghalt, ezek a Gizellával érkezett németek, bajorok, elhagyták Magyarországot, elmenekültek. Ez a Heikó azonban itt maradt a már korábban, István királytól kapott földbirtokon. A neve módosult: Heikóból Ejkó lett, aztán Eyka, Aykó, végül 1214-ben szerepel oklevélben először a település neve úgy, hogy *Ajka*. Heiko-Ajka leszármazottai nagy nemzetséggé terebélyesedtek. Ehhez a nemzetséghez tartozott az 1200-as években Ajkai Péter, akinek Alinka lánya apáca lett, méghozzá IV. Béla király lányának, Margitnak a lakótársa, szolgálója a Nyulak-szigeti kolostorban.

¹ Elhangzott a Kossuth Rádióban 2003. október 17-én. (Szerk.)

A többi község neve is hasonlóan Árpád-kori keletkezésű. Például egy vitézségével kitűnt harcok, *Berend* kaphatta adományul ezt a területet. Árpádházi Zolta fiát is így nevezték, 1138-ban előfordult dömsödi prépostság szolgájának a nevéként is. 1329 és 1343 között egy Berend Békés vármegye főispánja volt; fia Márton pedig egyike azoknak a vitézeknek, akik I. Károly királyt 1330-ban havaselyi hadjáratban megmentették. Ugyanúgy Árpád-korinak lehet nevezni *Bódé* községet, ugyanis már ekkor használatos volt a Boldé, Boldei személynév.

Érdekes még a *Padrag* elnevezés, mert bizonyítja azt, hogy ezen a vidéken a honfoglalás előtt szlávok is éltek. A szó szláv eredetű, azt jelenti *felebarát*. *Csőkút* nevét – amivel később összeépült – abból eredeztetik, hogy volt ott egy csövön folyó forrás, és a csőkútból alakult ki a Csőkút. *Rendek* névnek pedig az etimológiai magyarázata, hogy 'red nik' szókapcsolatból ered, ami valamelyik szláv nyelven 'vörös föld'-et, 'vörös érc'-et jelent. Lehet, hogy Rendeken is találtak bauxitot, mert tőle nem messze van Kislőd. *Bukonygyepes* nevét a gyeptől szóból származtatják. Nagyon érdekes a *Tóсок* elnevezés is. Sokáig úgy vélték, azért Tóсок a Tóсок, mert sok a tó. Valóban, a tósocki határban, főleg a legelőn sok kis lápos tó terül el, még most is. De a „sok” szónak olyan jelentése is volt: *sokadalom*, tehát emberek sokasága a tó mellett.

Takács András: Amikor én iskolába jártam, Ajkáról annyit tudtunk, hogy alumínium, bauxit, szén.

Tilhof Endre: Ajka 1865-ig egy mezőgazdasági jellegű kisközség volt, egy a sok között. Határát részben kisparasztok, zsellérek, jobbágyok művelték, de mindig volt egy-egy földesura is. A Heiko leszármazott Ajkay nemzetség után következők közül érdemes megemlíteni az egyiket, aki, amikor Petőfi 1843-ban Pápán járt iskolába, szállást adott neki. Húsvétkor Pápáról a diákok hazamentek, de Petőfinek nem volt hova menjen. Armpruszter megkérte szüleit, hívják meg Ajkára, részt is vett a húsvéti ünnepeken. Az ajkai evangélikus templomban van is egy „puzdorszék”, amelyiket azóta is úgy tisztelnek, hogy abban ült a húsvéti istentiszteleten Petőfi Sándor. Armpruszter Gyula részt vett az 1848-as szabadságharcban és nevét Puzdorra változtatta. Később verseskötetei jelentek meg, s nagy tisztelője maradt Petőfinek, a legenda szerint többször is találkoztak, például a Pilvaxban is.

Puzdorék csingervölgyi birtokukon szénkibúváásokat találtak, méghozzá nagyon érdekes módon: egy pásztor, amikor este behajtotta az állatait, tüzet rakott és a tűz nem akart elaludni. Annyira főtt volt a szén kibúvása, hogy meggyulladt és a parázs tovább izzott. Puzdor Gyula 1865-ben aztán sok rábeszélésre – mert inkább a költészet érdekelt, mint a gazdaság – elhívta Hantken Miksát, a neves geológust, aki megvizsgálta a területet, és megállapította, hogy itt bizony szén van. Elindult a feltárás, aztán sorra épültek az aknák. Ajka, mint város, tulajdonképpen a csingervölgyi szénre épült, később ugyanis a szénre alapozva kezdődött az iparosítás. 1865-ben megindult a szénbányászat, 1872-ben megépült a Székesfehérvár–Szombathelyi vasútvonal.

A vasútra és a szénre alapozva épült 1878-ban az üvegyár, Ajka másik nagy ipari létesítménye, amivel aztán később világhírré tett szert. Az üvegyárat Neumann Bernát pápai kereskedő, volt úrkúti üveges alapította. 1892-ben eladta a gyárát, akkor vette meg a hírneves üveges Kossuch cég, és övék volt az államosításig. 1937-ben Bródy Imre szabadalma alapján megépült Ajka-Csingervölgyben a világ első kripton gyára. Sajnos 1945 után nem indították újra.

1912-ben a bánya mellett épült egy kis erőmű, ami ellátta villanyenergiával a bányát is, sőt még Devecsert is. Ám érdekes módon Ajkának nem kellett a villanyt. Amikor ez a kis erőmű már nem tudta ellátni a növekvő ipar igényeit, meg a lakosságot sem, akkor döntöttek az erőmű építéséről. A közelben – Nyirádon, Halimbán – bauxit bányák nyíltak, helyet kerestek egy gyárnak, ahol a bauxitot föl tudják dolgozni. Az egykori Nírsee birtokon, Tóсокberénd és Ajka határában épült fel a timföldgyár és az alumíniumkohó, ami ugyancsak a vasúton és a mellette fölépült erőműn alapul. Aztán az 1960-as években a nők foglalkoztatására létrehozták a székesfehérvári VIDEOTON üzem leányvállalatát. Ezek a nagyüzemek a rendszerváltozás után összeomlottak, nagy lett a munkanélküliség és újra kellett szervezni Ajka egész iparát. Most aztán az egyik üzem vegetál, a másik már virágzik, újak is alakulnak, ipari parkot hoztak létre, oda betelepülnek különböző kisebb-nagyobb cégek.

Takács András: Mennyi lakosa van ma Ajkának?

Tilhof Endre: Már csak mintegy 33 ezer, mert a rendszerváltozás óta csökkenőben van. Adig dinamikusan fejlődött, de most sokan visszaköltöztek a falujukba. Ugyanis Ajka lakossága az ország 1938 községéből verbuválódott, mert amikor fölfutott az ipari termelés, kellett a munkaerő. Ezzel függ össze, hogy a lokálpatriotizmus elég nehezen alakul ki, mert azért a szülőföld vonzása – hogy is mondjam – erősebben hat az emberre, mint a lakóhelyé.

Tilhof Endre: Bemutatom Kozma Károly geológust, az ajkai bányák nyugdíjas dolgozóját, aki egyik létrehozója, megalapítója és hosszú évekig vezetője is volt az Ajkai Bányászati Múzeumnak. Helytörténettel is foglalkozik, azon belül főként iptörténettel. Számos könyvet írt e témában, többek között az ajkai erömű történetét és az ajkai szénbányák történetét is ő jegyzi.

Kozma Károly: A XIX. században a Dunántúl éhes volt az energiára. Szén kellett a kiépülő vasútvonalaknak, a szeszgyáraknak, a téglagyáraknak, tehát várták az ajkai szén megjelenését, intenzív kitermelését. 1937-ben elsőként itt alkalmaztak nagyobb termelést lehetővé tevő úgynevezett „széles homlokú” fejtést, a korábbi „kiskamrás” fejtések helyett. 1951-ben – a nagy szénválság idején – itt alkalmaztak Magyarországon először önjáró pajzsbiztosító egységeket és sorolhatnám még, miben volt első a bányaterület. Sajnos a bányaszerencsétlenségek tekintetében is az elsők között voltak az ajkai bányászok: 1909. január 14-én 56 ajkai bányász vesztette életét. A mai Magyarország területén ez a második legnagyobb bányakatasztrófa, az első Dorogon volt. Nem könnyű munka a bányászat, sokszor megkövetelte áldozatait. Nekik állítottunk emléket a Bányászati Múzeumban, ahol márványtáblán nevüket megörökítve emlékezünk rájuk.

Az 1920-as 1930-as években világossá vált, hogy a térségben nagyon komoly bauxitvagyon van, kézenfekvő volt, hogy az Egyesült Izzó nagy eröművet, timföld- és alumíniumgyárat épített ide, ami ma is Ajka ipari bázisát adja. Ezekre épülve a mai viszonyok között kezd megteremtődni Ajkán a feldolgozóipar. Ha a 8-as útról letér valaki Ajka felé, ott látja már azokat az épületeket, amelyekben alkatrészeket, modern technikához szükséges műszereket gyártanak. Nagyon remélem, hogy olyan beépítettség lesz itt az ajkai ipari parkban, amely a szénbányászat közeljövőben kimerülő szénvagyon után meg tudja majd oldani Ajka foglalkoztatási gondjait. Hiszen Ajkán olyan szakmai közösség alakult ki, amely a betelepült iparnak szakértett munkaerőt tud nyújtani. Két iskolája kimondottan szakközépiskolaként működik és a mai technikának megfelelő szakembereket képez. Így a jövő – úgy látom – biztosítva van Ajka térségében.

Takács András: Bocsásson meg, de az ember egy iparra épülő várost, nem úgy képzel el, mint amilyen Ajka. Itt sok a fa, sok a liget, sok a zöldterület.

Kozma Károly: Az 1960-as évektől kezdve Ajkán mindig volt egy fajta, a város egészét átölelő tenniakarás a szó igaz értelmében. Ha valamit kitalált valaki, a gyárak és a város vezetői „vevők voltak rá”. Csináljunk városligetet, csináljunk sportcentrumot, díszítsük szobrokkal a várost, építsünk ligetet. Az 1300 faluból idecsöppent néhány ezer ember itt akarta megvalósítani azt, amit – úgy érezte – meg kell tenni. Hogy én megtettem-e, vagy megtették-e kollégáimmal együtt mindazt, amit meg lehetett tenni, nem tudom. De biztos, hogy ha be akarták zárnivalamelyik bányát vagy üzemet, a kollégák mindent megtettek, hogy tovább füstöljön a gyárkémény és folytatódjon a timföldgyártás.

Tilhof Endre: Bemutatom Gáspár János magyar-történelem szakos középiskolai tanárt. Aktív idejében – pedagógiai munkássága mellett – ő volt a város művelődésügyének egyik irányító és meghatározó személyisége. Nyugdíjasként helytörténetkutatással foglalkozik, ezen belül ápolja a Fekete István hagyományokat, Borsos Miklós emlékét.

Takács András: Egy papírlappal a kezében ültünk le beszélgetni, azt mondta azért, mert idézni csak pontosan szabad.

Gáspár János: Édesapja 37 éves volt, amikor Fekete István megszületett és Fekete István 37 éves volt, amikor első regénye, a Koppányi aga testamentuma itt Ajkán megszületett. A Zseléreket, a Csi-t, a Kőd, a Gyepőló nélküli című kötet elbeszéléseit – amely az ajkai Nírsee uradalom fölbomlásáról szól – vagy a Ballagó idői írásait – amely gyermekkorával foglalkozik – itt, Ajkán írta.

Takács András: Hogy őrzik Fekete István emlékét?

Gáspár János: Fekete István 1929-től 1941-ig élt Ajkán, mégis hosszú idő kellett, amíg sikerült fölismertetnünk az ajkaiakkal, hogy Fekete István a város jelentős írója. Ennek oka az, hogy a településnek 1930-ban 3200 lakosa volt, napjainkban ennek több mint tízszerese a lélekszám. Ez azt jelenti, hogy meglehetősen heterogén településről van szó, a betelepültek nem érezték magukénak sem a várost, sem Fekete Istvánt. Legfeljebb amennyire általános iskolai tanulmányaikból a diákok és a felnőttek bárhol magukénak érezhetik. 1983-ban Borsos Miklós és tanítványa, a Hódmezővásárhelyt élő Samu Katalin szobrai avattuk Fekete István összes állatfigurája megtalálható szoborba formálva Ajkán. Borsos Miklós készítette el az író-ról azt a remekül sikerült mellszobrot, amire Varga Imre azt mondta, hogy Borsos életének második legszebb szobra. Rendkívül bájosnak tűnik számomra az az – immár hagyományosnak tekinthető szokás –, hogy az ifjú házások, ha jó idő van, a házasságkötés után 4-5 esztendeje a Fekete István-szigetre járnak ki fényképezkedni.

Takács András: Amikor bejöttünk a szobájába, négy könyvet láttam az asztalán.

Gáspár János: Ezek az 1987-ben meg alakult Fekete István Irodalmi Társaság kiadványai. A kötetek anyaga a család hagyatékából származott hozzánk. A Chicago-ban élő Ifjú Fekete István rám hagyományozta a család levelezését, csak egyetlen kérése volt, hogy az első adományozás levélcsoportjából száz levelet jelentessünk meg. Száznál talán több, 106-108 levél jelent meg az első kötetben, amelynek a címe *Töredékek*. Megpróbáltam a kötetben Fekete István úgy bemutatni, hogy Ajkáról indul, és Ajkára érkezik vissza. Aranymálinkó címmel önálló kötetben megjelentettük Fekete István verseit. Rendkívül izgalmas volt a számomra, hogy megszerkeszthettem és kiadhattuk Fekete István naplóját. Ebben a kötetben sikerült megjelentetnünk Fekete Istvárné Keserves évek című visszaemlékezéseit, amely tartalmazza a megismerkedésüket, az első pillanattól fogva, egészen 1970-ben bekövetkezett haláláig.

Takács András: Ajka nemcsak Fekete Istvánra büszke.

Gáspár János: Volt egy időszak mikor azt mondták, hogy Ajka, mint ifjú, dinamikus fejlődő szocialista munkásváros, nem rendelkezik semmiféle múlttal. Csakhogy minden, bármilyen kicsi településnek van múltja, és minden múltbeli értéket tisztelni és szeretni kell. Beszélhetünk 1208-ról, amikor a Villa Ajka néven említik az első oklevélben; a török hódoltság idején Földváron – néhány kilométerre a mai Ajkától – Lakos János, Mária Terézia testőre, írta meg az első Hunyadi drámát öt felvonásban. Molnár Gábor – aki csak azért született Budapesten, mert az édesanyja véletlenül éppen ott tartózkodott – ajkainak vallotta magát, olyanira, hogy halála után itt temették el. Borsos Miklós, aki 1973-tól 1980-ig a Városi Múzeum megalapításáig minden esztendőben önálló, vagy közös kiállítással szerepelt városunkban.

Tilhof Endre: Itt vagyunk a veszprémi Padányi Bíró Márton Gimnáziumban, itt tanít Sebő József ajkai lokálpatrióta, középiskolai tanár, és azért kérdezzük őt, mert annak ellenére, hogy nem Ajkán él, sokkal többet tud Ajkáról, mint sok ajkai lakos. Foglalkozik Ajka múltjával. Ajka jelenével szociológiai szempontból, és számtalan cikke és dolgozata könyve jelent meg e témában.

Takács András: Már nem Ajkán lakik, de otthon őriz egy „Ajka-gyűjteményt”.

Sebő József: Ez egy könyv- és cikkgyűjtemény abból, ami az elmúlt 50-100 évben Ajkáról megjelent. Ajka a külvilág számára nem olyan patinás város, mint mondjuk Veszprém, Esztergom, vagy Kőszeg, ennek ellenére nagyon érdekes a története és nagyon gazdag a természeti környezete. Ez utóbbira jellemző, hogy egy átmenetet jelent a Kisalföld és a Bakony között. A város szíve még a Kisalföldön található, de a várososszéli utcák már a Bakony lábaira kúsznak fel. Növényzete úgyszintén átmeneti: a környékünket kutató Rómer Flóris figyelt fel még az 1860-as években arra, hogy a különböző európai nagytájak itt találkoznak a mi vidékünkön. Ajka környékén jelen van a nyugat-európai, óceáni éghajlatnak megfelelő növényvilág, aztán a kelet-európai sztyeppékre jellemző növényvilág, de a déli, mediterrán növényzet nyomai is felfedezhetők Ajkán és környékén. Különlegességek is előfordulnak: az ajkacsingeri erdőben látható például egy olyan kétágú fa, amelyik két törzsből nő ki és egy törzssé nő össze 6 méter magasságban, ami az erdészek szerint egyedülálló az országban. Ugyanilyen helyi sajátosság az „ajkai” nevezetű kőzet, amely voltaképpen egy borostyánkőfajta, de nagyobb kéntartalmáról ismerszik meg.

Takács András: Ha jól tudom diplomamunkát is írt Ajkáról.

Sebő József: Igen, Ajka társadalma izgalmas terület, feltett szándékom, hogy megírom Ajka társadalomtörténetét. A történelmi Magyarország szinte minden sarkából vetődött ide valaki, de külföldről is szép számmal jöttek, még francia születésű is volt közöttük. Egy ilyen sok helyről összeverődött közösség szociológiai és pszichológiai szempontból is nagyon érdekes. Osztálytársaim körében például számos tájszólás és nyelvjárás volt megfigyelhető, vagy ha a szüleikhez elmentünk, akkor ott bizony hallhattam alföldi hangokat, erdélyi hangokat, vagy nyugat-dunántúli tájszólás jellegzetes é hangjait. Gyermekkoromra jellemző volt – amit más városokban lakván-járván hiányoltam – egyfajta pionír szellem. Ez az, amit az amerikaiak szoktak emlegetni: mi itt akarunk valamit, céljaink vannak, törekvéseink vannak, valamit akarunk az élettől. Ez a mentalitás volt megfigyelhető Ajkán.

Takács András: Hogyan nyilvánult ez meg? Miben látszott?

Sebő József: Például hogy az ajkai gimnázium, ahova akkor jártam, az ország legerősebb gimnáziumai közé tartozott. Az ajkai gyerekek a szüleiktől átvették ezt a gondolkodást, hogy az életben célok, feladatok vannak, és azokat meg kell valósítani. Ma már ugye, nem hangzik jól az a fogalom, hogy társadalmi munka, de akkor a városban ilyen módon parkerdő, sipálya, csónakázó tó épült. Volt lendülete a városnak.

Takács András: Hogyan látja Ön a város jövőjét?

Sebő József: A városnak nyilvánvalóan el kell sajátítania a „posztmodern” értékeket. Az élet minőségének kell még javulnia. A várost egy kicsit közösségibbé kell tenni, összeforrottabbá, hiszen az elmúlt évtizedek során az emberek lakásaikba húzódtak vissza. Élőbbé kell tenni a várost, és akkor olyan hely lehet, ami vonzó a kívülálló számára is.

Tisztelt Olvasónk!

A Honismereti Szövetség az 1996-ban elfogadott adózási törvény értelmében a 2003. évi állampolgársági adó 1 %-ából 128 279 forint támogatást kapott. Elnökségünk és szerkesztőbizottságunk megköszöni az Ön támogatását, s hogy egyetértve törekvéseinkkel, felajánlásával segítette munkánkat. Az összeget ifjúsági honismereti rendezvényekre, valamint a Honismeret folyóirat megjelenítésére használtuk fel.

Amennyiben továbbra is egyetért célkitűzéseinkkel, a hazaszeretet elmélyítése, a hagyományok éltetése érdekében tervezett programjainkkal, folyóiratunk megjelenítésével, kérjük, szíveskedjen Honismereti Szövetségünket megjelölni 2003. évi adója 1 %-ának felajánlásakor.

Adószámunk: 19624947-1-41

Segítő támogatását előre is köszönjük!

A Bethlen Gábor Alapítvány (Bp. Károly krt. 5.) az 1996-ban elfogadott adózási törvény értelmében a 2003. évi állampolgári adó 1 %-ából 27 198 Ft támogatást kapott, melyet a Bethlen-díj átadására szervezett ünnepség költségeire, valamint az alapító okiratban megfogalmazott célokra fordítottuk.

Az Alapítvány köszönetet mond mindazoknak, akik támogatásukkal segítették munkánkat.

* * *

A Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület (1011 Bp. Corvin tér 8.) az 1996-ban elfogadott adózási törvény értelmében a 2003. évi állampolgári adó 1 %-ából 214 194 Ft támogatást kapott. A felajánlott összeget névadónk, Lakatos Demeter csángómagyar költő verseinek megjelenítéséhez használtuk fel.

Köszönjük segítő támogatásukat!